

*SPEECH OF THE TEACHER AS FACTOR OF THE SHAPING TO CONSCIOUSNESSES
STUDENT IN XIX CENTURY*

Positions leading teacher-practical person XIX century are considered in article to problem elocution in aspect of the shaping the conscious specialist, is proved urgency of the specified problem, are chosen main requirements to pedagogical speech.

Key words: the consciousness, speech, teacher, lecture skill, education.

УДК 371

Мартиненко І.І.

***СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ІДЕЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ У XIX СТ.***

У статті на основі аналізу історико-педагогічних джерел виділено та схарактеризовано соціально-педагогічні передумови розвитку ідеї національної освіти учнівської молоді в Україні у XIX столітті.

Ключові слова: учнівська молодь, національна освіта, соціально-педагогічні умови, розвиток.

Одержання відповіді на актуальні питання сьогодення пов'язано з об'єктивною оцінкою історичних реалій, вдумливим осмисленням минулого, неупередженим вивченням історичних коренів ідей і концепцій, тенденцій та особливостей генезису історико-педагогічного надбання минулих століть. Адже той, "хто прийшов до переконання, що все сучасне є результатом минулого", як цілком слушно наголошував М. Демков, "... зрозуміє, що тільки тоді можна дістати правильне уявлення про задачі сучасного виховання і тільки тоді знайти ключ до розвитку сучасних нагальних питань..." [6].

Відродження культурно-історичних цінностей українського народу, його традицій та прогресивних надбань, їх творче використання для подальшого проектування науково-педагогічного пошуку і забезпечення перспективи розвитку національної освіти відповідає основним вимогам Конституції України, Державної національної програми "Освіта" ("Україна ХХІ ст."), Закону "Про освіту" тощо.

Протягом останніх років провідну роль у вивченні особливостей розвитку освітніх процесів в Україні в межах визначеного нами хронологічного періоду відіграють дослідження Л. Вовк, Л. Березівської, Н. Побірченко, О. Сухомлинської та інші. Разом із тим аналіз науково-педагогічної літератури засвідчує відсутність історико-педагогічних досліджень, у яких було б визначено й узагальнено соціально-педагогічні передумови розвитку ідеї національної освіти учнівської молоді в Україні у XIX столітті, що і зумовило мету статті.

У ході аналізу історико-педагогічної літератури виявлено, що вже в епоху Київської Русі школа набула яскраво окреслених національних ознак, стала інституцією, де формувалася національна свідомість молоді, про що свідчить передусім зміст освіти навчальних закладів того часу. Так, разом із вивченням "семи вільних мистецтв" учні набували відомості з історії, географії, природознавства тощо. У школах "книжного вчення" використовувалися старослов'янські переклади творів видатних філософів, широко застосовувалися книжки, створені вітчизняною громадськістю – "Бджола", "Ізмарагд", "Златоуст" та інші. Ці збірки, як зауважує авторський колектив підручника "Історія педагогіки", були улюбленим читанням наших пращурів, заучувались напам'ять, були своєрідними вчителями життя й моралі [7, с. 166].

Установлено, що в полі зору давньоруських авторів була особистість людини, її моральні якості. Мету процесу виховання та навчання, на їхню думку, визначали ідеї почуття

Батьківщини та любові до матері-землі. Підкреслимо, що викладачами вищезазначеного типу шкіл були високоосвічені діячі – монахи-літописці Никон Великий, Нестор, Сильвестр, письменники-публіцисти Іларіон, Климент Смолятич, Данило Заточник. Усі вони досконало володіли не лише рідною мовою, а й добре знали іноземні мови – латинську, грецьку тощо. Наголосимо, що навчання дітей і молоді Стародавньої Русі відбувалося рідною мовою, за "руськими" книгами, чим не тільки забезпечувалася доступність навчання, а й створювалися передумови для формування національної свідомості учнівської молоді [7, с. 166].

Про національну спрямованість освіти і виховання молоді часів Київської Русі свідчить й історико-педагогічна спадщина того часу. Так, проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що одним із перших творів, на сторінках якого було піднесено національні та загальнолюдські цінності – ідею рідної землі, сім'ї, освіти, народних звичаїв, стало "Повчання дітям" Володимира Мономаха. У цій роботі, за висловом С. Бабишина, уперше у вітчизняній педагогічній історіографії були висловлені глибокі думки про складні педагогічні проблеми: зв'язок виховання з освітою, роль досвіду і прикладу старших у становленні особистості, значущість активної діяльності і працьовитості у формуванні людини, засоби і способи виховання етичної поведінки дітей. Висунуті Мономахом ідеї значно вплинули на розвиток педагогічних переконань у Стародавній Русі й багато в чому випередили свій час. Видатний державний діяч, Мономах глибоко відчував потребу часу в нових людях, здатних звеличити Русь. Поради щодо виховання такої зміни він, спираючись на свій життєвий досвід, і висловив у "Повчанні" [1, с. 119-124].

Зазначимо, що особливе місце в "Повчанні" відведено вихованню в молодого покоління патріотичного обов'язку перед вітчизною. Мономах підкреслює, що для людини з високим усвідомленням обов'язку характерна непохитна стійкість у боротьбі з ворогами батьківщини. "Смерті, діти, не бійтеся ... мужське діло робіть, як сам Бог дав". Про себе він говорив: "Добра хочу, брата, Руській землі"[1, с. 122].

Установлено, що ідеї патріотизму, боротьби проти іноземних загарбників знайшли втілення і в "Слові о полку Ігоревім", it is described як сучасний дослідник історії України В. Білоцерківський називає "вершиною давньоруської літератури, одним із найталановитіших її поетичних творів". Написане в надзвичайно важкий час для Русі, коли відбувалися безперервні напади кочівників, "Слово", як зазначає науковець, з особливою силою відстоює ідею єдності всіх земель Руської держави; характеризується високими поетичними рисами і свідчить про широкий розвиток дружинної поезії" [2, с. 55–56].

У контексті аналізу досліджуваного явища привертає увагу й "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона, у якому чи не вперше була висловлена думка про необхідність розбудови власної системи виховання, а не запозичення її нехай і з кращих зразків європейської культури. "Київська Русь має бути рівною серед інших країн і позбавитися залежності від Візантії", – наголошувалося в пам'ятці [12, с. 17-22]. У творі знайшли відображення погляди митрополита на роль і завдання виховання молодого покоління, підготовки його до захисту рідної землі.

Заслуговує на увагу й "Повість минулих літ" Нестора Літописця, що стала першою своєрідною енциклопедією педагогічної думки Київської Русі, у якій було поєднано народне й офіційне уявлення про родинне виховання дітей, підлітків, юнаків; про навчання й освіту майбутнього покоління; формування рис менталітету українського народу. Літописець стверджує гуманістичні ідеали, добрі починання і почуття; закладає основи патріотичного виховання, яке полягало в любові до рідної землі, готовності до її захисту.

Аналіз історико-педагогічних джерел дозволяє стверджувати, що освітні традиції, або, за висловом В. Білоцерківський, "культурно-національну традицію" Київської Русі, зберегло й розвинуло Галицько-Волинське князівство [2, с. 76]. Важливою і цінною особливістю було те, що духовне життя тут мало чіткий український національний характер, оскільки більшість населення складали українці. Зазначимо, що шкільна освіта в ті часи розвивалась при монастирях і церквах, де священники виконували свої безпосередні обов'язки і до того ж

функції вчителів, формуючи релігійний світогляд учнів, всієї пастви, підносячи рівень їх моралі і знань [2, с. 77].

У процесі наукового пошуку було виявлено, що подальший розвиток національної школи та освіти був пов'язаний із загальними історичними процесами, що відбувалися в Україні. Так, значного розвитку досліджувана нами проблема досягла за часів українського Відродження, у XVI – XVII ст., які, за переконанням більшості вітчизняних дослідників, позначилися в історії країни як час піднесення національного руху українського народу на захист національної мови, релігії, культурних традицій. Проведене дослідження свідчить, що першим, хто започаткував реформу шкільництва в дусі нової просвітньої програми та своїм меценатством довів, що й слов'янська мова може мати свою граматику та бути придатною до викладу наук, був князь К. Острозький. У 70-х рр. XVI ст. він став ініціатором відкриття цілої низки шкіл – у Турові, у Володимирі на Волині, в Острозі. Одна з них – Острозька школа, чи Острозький греко-слов'яно-латинський колегіум, стала першим в історії вітчизняного шкільництва навчальним закладом вищого гуманітарного типу. Зазначимо, що Острозький колегіум було побудовано на кшталт західноєвропейських навчальних закладів, але з "грецьким", тобто православним, спрямуванням. При школі утворили гурток учених, антиуніатських письменників-публіцистів та друкарню, для організації якої запросили першодрукаря Івана Федорова, який видав там кілька українських інкунабул, у тому числі знамениту "Острозьку Біблію" [10, с. 51-52].

Значну роль в історії становлення й розвитку національної освіти та шкільництва відіграли релігійні організації – братства, які об'єднували населення для захисту своїх соціально-економічних інтересів, боротьби проти покатоличення і полонізації та широко розгорнули свою діяльність у XVI – на початку XVII ст. Провідне місце в цьому протистоянні посіли братські школи, серед яких найвідомішими та найвпливовішими стали Успенська братська школа у Львові та Богоявленська братська школа в Києві. Як зазначають сучасні дослідники історії вітчизняної освіти, вони стали тією "...організованою силою, яка добровільно взяла на себе відповідальність за порятунок православної церкви, а разом з тим і національної культури, освіти, науки, мови, моралі, самосвідомості" [7, с. 172], "...виплекали й перед усім світом показали нову генерацію освічених людей України, творчих інтелектуалів, палких патріотів, мужніх захисників свого народу від польської навали, носіїв і пропагандистів ідей української державності, будителів українського національного відродження, утвердження людської гідності українця, почуття поваги до представників інших народів".

У процесі наукового пошуку виявлено, що кращі національні традиції українського шкільництва продовжила й розвинула Києво-Могилянська академія, яка стала першою вищою українською школою, що виховала "...могутній загін нової генерації української високоосвіченої інтелігенції, яка зробила величезний внесок в утвердження і подальший розвиток української педагогіки й шкільництва, національного виховання, науки, освіти, культури, відстоювання державної незалежності України". У стінах академії живою народною мовою творилася й розквітала чудова поезія – думи, псалми, багатюща лірика, – що згодом переспівувалася народом. Народною мовою писалися драматичні твори у формі коротких театральних п'єс – так званих інтермедій або інтерлюдій. Вона потрапляє на сторінки хронік, нею виголошувалися проповіді, листувалися між собою [7, с. 131-132].

Установлено, що важливу роль у формуванні національної свідомості вихованців Києво-Могилянської академії відіграло вивчення рідної мови. Серед навчальних книг особливу популярність у студентів здобули "Грамматика" М. Смотрицького, "Оратор Могилянський" Й. Кононовича-Горбацького тощо. Загалом же прагнення до освіти було характерним для українського населення XVI – першої половини XVIII ст. Так, А. Шафонський у своїй роботі "Топографическое описание черниговского наместничества за 1786 год" писав: "За півторасти й більше років ... слід віддати належне малоросіянам у тому, що вони охочі до науки, тож не лише заможні, а й найбільшні міщанські та козацькі діти з доброї волі в ... училища йдуть і живуть щоденним подаянням та переписуванням

друкованих книг для власного та інших навчання, і, зносячи холод і голод, убозтво й злидні, охоче й старанно навчаються, і багато з них, як у духовному, так і світському званні, стали гідними людьми" [5, с. 287–288]

Зазначимо, що XVI – XVII століття, за висловом видатного вітчизняного філолога, професора Харківського університету М. Сумцова, стали й періодом розквіту української мови, коли вона (українська мова – І. М.) "...блискуче виступила у всіх проявах духовного життя, у літописах, у споминах про старовину або мемуарах, у церковних казаннях, у шкільних віршах, у перекладі Святого Письма, у правничих договорах, у приватних листах, у духовних виставах або містеріях, найбільш у так званих інтерлюдіях, в історичних думках, які лунали по всій Україні". Прикладів широкого вжитку рідної мови, як стверджував учений, безліч. З часом, як писав М. Сумцов, "...число нових знахідок і дослідів української лінгвістичної старовини значно побільшало, і там, де раніш нічого не було видно, або де добачали тільки мертвечину, несмачну мішанку польських та руських слів, при ближчій досліді можна вже завважити певний розвій, боротьбу різних течій, різнорідні змагання, проби письменства близького до народного життя і його інтересів" [11, с. 17].

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що подальший розвиток ідеї національної освіти учнівської молоді тісно пов'язаний з іменами таких видатних постатей української культури XVII – XVIII ст., як І. Гізель, Й. Галятовський, Т. Земка, З. Копистенський, Ф. Прокопович, К. Сакевич, Ф. Скорина, Г. Смотрицький та інші. Переважна більшість їх – вихованці Києво-Могилянської академії, які навчалися майже одночасно. Усі вони, як писав М. Сумцов у розвідці про Інокентія Гізеля, "...відрізнялися від великоруських того часу людей досить різкою рисою самобутності. У духовному відношенні вони нічого не запозичували від них, навпаки, з причини крайнього культурного їхнього убозтва, самі виділяли їм частину своїх знань і були для них учителями. Природно, вони мали привід і основу пишатися своєю українською наукою і літературою, і кожний із них зобов'язаний був цінувати представників цієї науки, якщо сам причисляв себе до таких; звідси, головним чином, виходила моральна солідарність українських письменників, обмін думками і взаємна підтримка" [11, с. 20-21].

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що активну участь у розбудові національного шкільництва в XVI ст. брали також національно свідомі й патріотично налаштовані українські жінки – Олена Чорторійська-Горностай, Ганна Гайська, Раїна Раймолинська, які організували школи, де діти вивчали азбуку, молитву, читали Часослов і Псалтир [3].

Значний внесок у розвиток національного шкільництва та освіти належить також одному з найвизначніших письменників-проповідників XVII ст., архієпископу Чернігівському та Новгород-Сіверському Лазарю Барановичу, який виховав плеяду митців національно-культурної орієнтації, згуртував навколо своєї кафедри яскравих представників української еліти і спрямував діяльність цього своєрідного чернігово-київського науково-мистецького гуртка на служіння рідному народові [8].

Вагомий внесок у розвиток культури українського народу в цілому й освіти зокрема було зроблено запорізькими козацькими школами. Серед них слід назвати січову військову школу на Чортомлицькій Січі, школу при Пустинно-Миколаївському військовому монастирі, парафіяльні школи на Запоріжжі. На думку історика Катеринославської єпархії Феодосія, школи існували "майже при всіх парафіяльних церквах запорізького поспільства" [9, с. 97]. Запорозькі козаки, як стверджує І. Пуха, активно боролися за збереження національного характеру школи, культивували в ній дух народності, любові до рідного народу, його мови, культури, віри, звичаїв.

У процесі наукового пошуку виявлено, що навчально-виховна робота запорізьких шкіл була зумовлена соціально-економічними та політичними умовами тогочасного життя, проходила під релігійним прапором, у вигляді боротьби православ'я з католицизмом та унією, спрямовувалася на задоволення життєвих потреб Січі. Так, у переліку предметів, що викладалися в козацьких школах, були рідна та старослов'янська мови, письмо й лічба,

"закон божий", співи та музика. Учні розучували й співали псалми, кантати та інші релігійні пісні, а також, що важливо підкреслити, народні пісні, думи тощо. Підкреслимо, що навчання музики та співів у деяких школах займало настільки визначне місце, що вони називалися школами "вокальної музики та церковного співу".

У процесі наукового пошуку виявлено, що в Січовій школі, яка за змістом роботи стояла на рівні кращих братських шкіл, учні також набували знання з латинської мови, піітики, риторики, астрономії, військової справи; ґрунтовно вивчали арифметику і геометрію; детально знайомилися з географією своєї землі та сусідніх держав. У школах учні проходили суворий курс військово-фізичного виховання: під керівництвом досвідчених козаків вихованці загартовувалися, вчилися володіти зброєю, змагалися між собою. Отже, козацька педагогіка, яка стала повноцінним складником козацького визвольного руху, є однією з найяскравіших сторінок боротьби українського народу за політичну та державну незалежність. Характерними рисами останньої, як свідчить аналіз історико-педагогічних джерел [7, с. 199-202], були: формування в молоді синівської любові до рідної землі й готовності її захищати від чужинців, висока національна свідомість і самосвідомість, вірність рідній мові, народним традиціям, звичаям тощо. Головною метою козацької педагогіки було виховання вільнолюбної й незалежної особистості, козака-лицаря, мужнього громадянина.

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що значну роль у формуванні системи національної освіти відіграв Г. Сковорода, якого видатний вітчизняний учений П. Данилевський називав "виразником українського розумового життя XVIII ст." [5, с. 2]. Людина самостійна, волелюбна, з великою стійкістю етичних переконань, нещадний у протестах проти тодішніх місцевих зловживань і "ненависний, і гнаний усіма, кому було вигідне царство мороку і всякої етичної брехні". У Г. Сковороді, як указував П. Данилевський, "втілювалося розумове пробудження українського суспільства кінця XVIII ст. Це суспільство, услід за Сковородою, стало виходити з етичного усипляння. Сковорода був сином того часу на Україні, що швидко створив ряд шкіл, гімназій, університет і, нарешті, визвав до життя українську літературу" [5, с. 3]. Зауважимо, що видатний вітчизняний філософ, просвітитель засуджував систему виховання, за якої замість всебічного розвитку молоді прищеплюються зовнішні манери та плазування перед іноземним ("Вдячний Єродій"); започаткував у вітчизняній педагогіці ідею народності виховання, основою якої є служіння простому трудовому народу. Г. Сковорода вказував на те, що вчителями мають бути вихідці з середовища рідного народу, а не німці та французи. "Не чуже виховання слід прищеплювати людині, а своє, "рідне"" [4].

Таким чином, проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що розвитку ідеї національної освіти учнівської молоді в XIX ст. передували традиції, накопичені вітчизняним шкільництвом упродовж багатьох століть; науково-педагогічна й художньо-просвітницька спадщина кращих вітчизняних представників політичного, громадського та культурного життя країни. Предметом подальших наукових розробок може стати визначення особливостей розвитку ідеї національної освіти учнівської молоді у XIX – на початку XX століття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабишин С. "Поучение" детям Владимира Мономаха и его историко-педагогическое значение / С. Бабишин // Советская педагогика – 1974. – № 9 – С. 119–124.
2. Білоцерківський В.Я. Історія України. Курс лекцій. Навч. посібник. – Харків, 1999. – 652 с.
3. Гаєцький Ю. Жінки меценати освіти / Ю. Гаєцький // Рідна школа. – 2005. – № 11 (листопад). Ч. 3 (143). – С. 13–14.
4. Григорій Сковорода. Вірші. Пісні Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – К.: Наук. думка, 1983. – 542 с.
5. Данилевський Г.П. Украинская старина: Материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Х.: Изд. Заленского и Любарского, 1866. – 403 с.
6. Демков М. И. История русской педагогики. Ч.3 : Новая русская педагогика (XIX). – М., 1990. – 532 с.

7. Історія педагогіки / За заг. ред. член-кор. НАПН України, д.п.н., проф. А.В. Троцько. – Харків, 2008. – 556 с.; Історія української школи і педагогіки: [Навч. посібник для пед. навч. закладів] / О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко – К.: Знання, 2006. – 447 с.
8. Масол Л.М. Лазар Баранович: джерела духовності / Л.М. Масол // Рідна школа. – 1993. – С. 11 – 12.
9. Пуха І.В. Про школи запорізьких козаків // Педагогіка. Вип. 9. Питання навчально-виховної роботи та історії освіти. – К.: "Радянська школа", 1970. – С. 95-108.
10. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко; Підгот. Ю. Вільчинський. – 2-ге вид. – Львів: Афіша, 2001. – 663 с.: порт.
11. Сумцов М. Малюнки життя українського народного слова. / М. Сумцов. – Х.: Друкарня "Печатне Діло", 1910. – 144 с.
12. Хрестоматія з історії педагогіки: в 2-х т. Т. 2 / За заг. ред. чл.-кор. НАПН України, д-ра пед. наук, проф. А. В. Троцько. – Х.: ХНАДУ, 2011. – 524 с.

Мартыненко И.И.

**СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ИДЕИ
НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ УЧЕНИЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В УКРАИНЕ В XIX СТ.**

В статье на основе анализа историко-педагогических источников выделено и схарактеризовано социально-педагогические предпосылки развития идеи национального образования ученической молодежи в Украине в XIX веке.

Ключевые слова: ученическая молодежь, национальное образование, социально-педагогические предпосылки, развитие.

Martynenko I.I.

**SOCIAL-AND-PEDAGOGICAL PREREQUISITES OF THE DEVELOPMENT OF THE IDEA OF
THE NATIONAL EDUCATION OF THE STUDENTS IN UKRAINE IN THE XIX CENTURY**

In the article on the basis of the historical and pedagogical sources analysis the social-and-pedagogical prerequisites of the development of the idea of the national education of the students in Ukraine in the XIX century were singled out and characterized.

Key words: the students, national education, social-and-pedagogical prerequisites, development.

УДК 37(09) (47+57) "186": 355.231.1

Мачача Ю.М.

**ГЕНДЕРНО ДИФЕРЕНЦІЙОВАНА ОСВІТА (НА ПРИКЛАДІ
КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ СЕРЕДИНИ XIX СТ.)**

У статті йдеться про гендерно диференційовану освіту на прикладі організаційних та змістовних засад діяльності кадетських корпусів середини XIX ст. Розглядається їх роль і місце в історії розвитку чоловічої військової освіти.

Ключові слова: кадетські корпуси, чоловіча освіта, військові навчальні заклади, навчання.

XIX ст. увійшло в історію України як час кардинальних змін у суспільстві. Розширювалася мережа початкових і середніх загальноосвітніх навчальних закладів, з'являлися нові типи навчально-виховних інституцій, удосконалювався зміст, методи і форми роботи у них. Відбувається штучний поділ історії на "чоловічу" та "жіночу". І, дійсно, до початку XX ст. чоловіча і жіноча освіта відрізнялися, що було зумовлено становищем обох статей у суспільстві. Набуло поширення спільне навчання хлопців і дівчат, а також роздільне навчання. Кадетські корпуси були саме тими навчальними закладами, в яких навчалися лише чоловіки, які поповнювали офіцерський склад армії тогочасної Російської